

प्रकाशन

मूळ लेख : 1) "ही स्त्री कोण आहे ?" पुरुष स्पंदन- माणूसपणाच्या वाटेवरची, लैंगिकता विशेषांक संपादक - हरिश सदानी, दिवाळी अंक २०११, प्रकाशक : मेन अगेन्स्ट व्हायोलेंस अँड अँब्युज (मावा), ७०५, परिश्रम बिल्डींग, भंडार गल्ली, लेडी जमशेदजी रोड, माहीम, मुंबई -१६

पुनर्मुद्रण : २) "ही स्त्री कोण आहे ?" दोन भागात, आजचा सुधारक, संस्थापक-संपादक - दि. य. देशपांडे, विवेकवादी चिंतनाला वाहिलेले मराठी मासिक, गौरीनंदन १२३, शिवाजीनगर, नागपूर, कार्यकारी संपादक : संजीवनी कुळकर्णी आणि अनुराधा मोहोनी. प्रस्तुत लेख : भाग दुसरा, पाने ८६ ते ८९.

ही स्त्री कोण ?

भाग दुसरा

श्रीनिवास हेमाडे

Womanist आणि womanish

women पासून Womanist आणि womanish रूपे आली. womanish हा शब्द मुख्यतः अमेरिकन काळ्या मातांकडून वयात आलेल्या पौगंडवयीन मुलींसाठी वापरला जाणारा बोलीभाषेतील शब्द आहे. पौगंडवयीन मुलींना पूर्ण स्त्रीत्वाकडे नेणारा या अर्थाने पण girlish च्या विरूद्ध अर्थी वापरला गेला.

हा अर्थ घेवूनच feminism ही संज्ञा आणि संकल्पना रूढली, नवा वैचारिक प्रवाह अस्तित्वात आला आणि स्थिरावला. पण feminism ही गोऱ्या स्त्रियांसाठीचा पक्षपात करणारी शब्दरचना असल्याने Womanism ही संज्ञा आली. Womanism हा 'त्या रंगाची स्त्री' (women of color) आणि तिचे विदारक अनुभवविश्व यांचे वर्णन करण्यासाठी ही संज्ञा अॅलिस वॉकर¹ या लेखिकेने तिच्या *In Search of Our Mothers' Gardens: Womanist Prose* (1983) या लेखसंग्रहात प्रथम शब्दबद्ध केली. Womanist चेच प्रगत रूप womanish होय.

अ-गोरे (not white) लोकांचा हीनदर्शक उल्लेख करताना अमेरिकेने *Person of color*² (चे अनेकवचन *People of color, Persons of color*) ही संज्ञा जन्माला घातली.यात अ-गोरे आणि अल्पसंख्य या साऱ्यांचा (म्हणजे उरलेल्या जगाचा) समावेश करण्यात आला. *citizens of color* ही संज्ञा मार्टिन ल्यूथर किंग (ज्यु.) यांनी 1963 साली वापरली.नंतर 1980 च्या दशकात व नंतर महत्वाचे मूलगामी लेखक फ्रांझ फेनन यांच्या लेखनामुळे आणि प्रभावामुळे वंशवादी न्यायाधीशांनी या शब्दाला न्यायालयीन कामकाजात आणून आणखी ही पातळी गाठली. नंतरच्या सामाजिक तत्त्वज्ञानाच्या चर्चाविश्वात ही मूळ अर्थाने रूढली. women of color चे मूळ या वादात आहे.

Womanist theology

¹ अॅलिस वॉकर Alice Malsenior Walker (जन्म 09 फेब्रुवारी 1944) : कृष्णवर्णिय ललित लेखिका, कवयित्री, कार्यकर्ती. तिने वंश आणि लिंगभेदाविरूद्ध उत्कृष्ट लेखन केले. तिच्या *The Color Purple* (1982) या लेखसंग्रहास पुलित्झर पुरस्कार मिळाला.

² http://en.wikipedia.org/wiki/Person_of_color

Womanist ही संज्ञा इतकी लोकप्रिय झाली की युरोपीयन स्त्रीवादाच्या विकासक्रमात पुरुषी धर्मशास्त्रास जणू आव्हान म्हणून स्त्रीवादी धर्मशास्त्राची (Womanist theology)³ रचना झाली. अमेरिकेतील आफ्रिकन स्त्रीचे स्वातंत्र्य या नव्या धार्मिक सांकेतिक चौकटीने अधोरेखित केले. ही नवी चळवळ होती/आहे. ही चळवळ दोन पातळ्यांवर संघर्ष करते. एकीकडे ती परकीय गोऱ्या वर्चस्ववादाला आव्हान देते आणि दुसरीकडे स्वकीय काळ्या पुरुषप्रधानतेलाही आव्हान देते. काळ्यांची वेदना ती प्रगट करते. ही चळवळ कृष्णवर्णिय स्त्रीवादाशी (Black feminism) नाते सांगते. नंतरच्या विकासक्रमात स्त्रीवादी धर्मशास्त्राने आमचा स्त्रीवाद जगातील सर्व स्त्रियांशी संबंधित असून एकूण स्त्रीजातीचे दुःख सांगणारा आहे'' अशी व्यापक भूमिका घेतली. स्त्रीवादी धर्मशास्त्राचे मूळ सुप्रसिध्द स्त्रीवादी लेखिका जॅकलिन ग्रॅंट⁴ हीच्या लेखनात आढळते. जॅकलिनने स्त्रीवादी मांडणीत एक वेगळा इतिहासच रचला. दुसरी लेखिका आणि स्त्रीवादी सिध्दान्तकर्ती म्हणजे डेलोरेस विलीयम्स⁵.

डेलोरेसनेच प्रथम Womanist theology हा शब्दप्रयोग तिच्या Womanist theology: A Black Womens Voice⁶ या लेखात उपयोगात आणला. या धर्मशास्त्राची तिसरी मांडणी जेम्स हाल कोन⁷ यांच्या Black Theology and Black Power (1969) या ग्रंथात आढळते. त्यांनी काळ्यांसाठी असलेल्या चर्चमध्ये कोणता धर्मवाद पाळला जातो, गोऱ्या धर्मशास्त्रापासून त्याचे वेगळेपण व समानता काय आहे, याची चर्चा केली आहे. ही मांडणी व संबंधित ग्रंथाने ख्रिश्चन जगतात वादग्रस्त ठरून पुस्तकाने मोठे वादळ उठविले. आजही राजकारणावर व धर्मकारणावर या मांडणीचा जबरदस्त प्रभाव आहे. कोन यांच्या मांडणीवर गॅट हीने जोरदार टीका केली. तिच्या मते काळ्यांचे अनुभवविश्व, विशेषत काळ्या स्त्रीचे भीषण शोषण त्यांच्या मांडणीतून निसटले आहे. मुळात काळा पुरुष आणि काळी स्त्री यांच्या दुःखाची पातळीच अतिशय वेगवेगळी आहे. पुरुषापेक्षा काळ्या स्त्रीचे दुःख जास्त मूलगामी असून आजच्या काळ्या स्त्रीच्या दुःखाचा दर्जा जीझसने त्याच्या काळात भोगलेल्या दुःखासारखा आहे. म्हणून जीझस हा काळ्या स्त्रीचा 'दैवी सहदुःखभोगी' (divine co-sufferer) आहे. डेलोरेसने या दोघांच्या मांडणीला पाठिंबा देत Sisters in the Wilderness या पुस्तकात पुढील मांडणी केली.

''स्त्रीवादी धर्मशास्त्र हा प्रेषिताचा आवाज असून तो अखिल आफ्रिकन अमेरिकन जमातीचा, सर्व स्त्रीपुरुष, प्रौढ आणि बालके यांचा प्रतिध्वनी आहे...काळ्या स्त्रियांवर जबरदस्ती करणाऱ्या सर्व प्रकारच्या शोषक, दडपशाहीवादी शक्तिंना

³http://en.wikipedia.org/wiki/Womanist_theology

⁴जॅकलिन ग्रॅंट Jacquelyn Grant (जन्म 19 डिसेंबर 1948, *White Women's Christ and Black Women's Jesus: Feminist Christology and Womanist Response*, या ग्रंथाची संपादिका आणि *Perspectives on Womanist Theology* या ग्रंथाची लेखिका. 1986 सालच्या डॉ. मार्टिन ल्यूथर किंग (ज्यु.) यांच्या नावे दिल्या जाणाऱ्या Ministry Award पुरस्काराची विजेती. ती आणि तिचे पती रेव्हंड जॉन कॉलिअर अँटलांटा येथे राहातात. 12 ऑगस्ट 2003 रोजी जगप्रसिध्द *The History Makers* या संस्थेने तिची 'इतिहास रचयिती' म्हणून मुलाखत घेतली.

⁵डेलोरेस विलीयम्स Delores S. Williams, या न्यूयॉर्क येथील Union Theological Seminary (स्थापना 1836) संस्थेत धर्मशास्त्र आणि संस्कृती अध्यासनावर प्रोफेसर पॉल टिलिख हे पद भूषवित आहे. या पदावर नेमणूक झालेली ती पहिली आफ्रिकन अमेरिकन महिला आहे. 1996 साली हा मान तिला मिळाला. <http://www.utsnyc.edu>

⁶*Christianity and Crisis 47* (March, 1987) & *Black Theology: A Documentary History, Vol 2, 1980-1992* ed. James H. Cone and Gayraud S Wilmore (NY: Orbis Books, 1993), p.265-272, http://christ.org.tw/bible_and_theology/Review/Womanist_Theology.htm

⁷ जेम्स हाल कोन James Hall Cone (जन्म 05 ऑगस्ट 1938), न्यूयॉर्क येथील Union Theological Seminary (स्थापना 1836) संस्थेत शिस्तबद्ध धर्मशास्त्र (Systematic Theology) अध्यासनावर चार्लस ऑगस्टस् ब्रिगज विशेष प्रोफेसर हे पद भूषवित आहेत

आन्धान देणारा, आणि स्त्री व कुटुंब यांचे स्वातंत्र्य आणि कल्याण साधणारा, जीवनाची प्रत उंचावणारा विकासवादी विधायक जीवनमार्ग आहे.'''

गोन्यांच्या वर्चस्ववादात आणखी एक गुंतागुंतीचा पदर म्हणजे गोरा वर्चस्ववाद केवळ गोन्या पुरुषांचा नव्हे; तर गोन्या स्त्रीच्या वर्चस्वाचाही आहे. गोरी स्त्री काळ्या स्त्रीला स्त्री म्हणून समदुःखसहाभागीदारीण म्हणून सहानुभूती दाखवित नाही. ती सुध्दा काळ्या स्त्रीवर अधिकार गाजविते, ते ती काळी⁸ आहे, म्हणूनच. इथे स्त्री म्हणून स्त्रिया एकत्र येत नाहीत, तर पुरुषीपणामुळे, पुरुषी राजकारणामुळे त्यांचीही शोषक आणि शोषित अशी विभागणी होते

भारतीय स्त्रीवाद आणि दलित स्त्रीवाद

भारतात दलित स्त्रीवाद (Dalit feminism) हा शब्दप्रयोग गेल्या दशकापासून चांगलाच रूढला आहे. या सिद्धान्ताचे वर्णन साधारणपणे 'असंतोषाचे विधान' अथवा 'बहिष्कृतांचे राजकारण' असे करण्यात येते. गेल्या शतकाच्या सत्तरीच्या दशकात उगम पावलेल्या भारतीय स्त्रीवादाने (Indian feminism) दलित स्त्रीला चर्चाविश्वाच्या परिघाबाहेर ठेवल्याने त्याविरोधात बंडखोरी म्हणून दलित स्त्रीवाद विकसित झाला.

दलित स्त्रीवादाचे दोन मुख्य आक्षेप असे: पहिला मूलभूत आक्षेप- समाजातील सर्व जातीजमाती व धर्माच्या स्त्रियांचे प्रश्न भारतीय स्त्रीवाद मांडत नाही. कारण: भारतीय स्त्रीवाद मुख्यत्वे ब्राह्मणी स्त्रीवाद या रूपातच विकसित झाला, त्याने जातीयतेचा आधार घेवून दलित स्त्रीला वाळीत टाकले. ब्राह्मणी स्त्रीवादाने इतर सवर्ण स्त्रियांना परिघात सामावून घेतले, पण दलित स्त्री व तिची दुःखे यांचे अस्तित्वच नाकारले.

दुसरा आक्षेप दलित पुरुषवर्गाने केवळ दलित पुरुषांची दुःखे मांडली. कारण: दलित पुरुषांनी पुरुषी व्यवस्थेचा (आणि मनुप्रणित वर्णव्यवस्थेचा) आधार घेवून दलित स्त्रीवर 'स्त्रीजात' म्हणून स्त्रीवर नियंत्रणे लादली आणि तिला शोषितच ठेवले.

साहजिकच भारतीय सवर्ण स्त्रीवादाने दलित स्त्रीला सामावून घ्यावे आणि दलित पुरुषांनी दलित स्त्रीची दुःखेसुध्दा चव्हाट्यावर आणावी, ही माफक अपेक्षा दलित स्त्रीवादाची आहे. दलित स्त्रीवादाने स्वतंत्र चूल मांडून स्वायत्त अस्तित्व राखण्याचे प्रयत्न यशस्वी केले आहेत. महिला विधेयकाभोवती हेच राजकारण फेर धरून नाचते आहे. अर्थात त्या खोलात शिरण्याचे येथे कारण नाही.

दलित स्त्रीवादाचा पहिला आक्षेप लक्षात घेता एक मुद्दा संक्षेपात असा नोंदविता येईल की (सवर्ण)स्त्रीला अन्य (दलित) स्त्रीला समजावून घेता आलेले नाही. (सवर्ण) भारतीय स्त्रीवाद समता व न्यायाची भाषा बोलत असेल तर आणि जात ही व्यापक, बलशाली व जबरदस्त पकड असलेले विषमता व अन्यायाचे साधन असेल तर या जातीव्यवस्थेविरूद्ध (सवर्ण) भारतीय स्त्रीवाद खरा आवाज का उठवित नाही? अर्थातच त्याची चर्चा येथे अपेक्षित नाही.

भारतीय समाजवास्तव अतिशय गुंतागुंतीचे, संकिर्ण आणि कल्पनेपलिकडे परिणामकारक आहे. हे वास्तव अनंत स्तरिय आहे. भारतात युरोप-पाश्चात्यांसारखी गुलामी नाही पण जन्मजात जातवास्तव मात्र सर्वाधिक भीषण आणि सूक्ष्म आहे. यात मजूर, शेतकरी, शूद्र, शूद्रातिशूद्र आणि परिघाबाहेरचे आदिवासी असे अनंत स्तर आहेत आणि प्रत्येक स्तरावर पुरुषाची जोडीदारीण म्हणून स्त्री सुध्दा अस्तित्वात आहे. पण शोषणाला 'उपयुक्त वस्तू' हाच तिचा दर्जा आहे. त्यामुळे भारतीय स्त्रीचा प्रश्न मुख्यतः दोन पातळ्यांवर हाताळला पाहिजे. पहिला व्यापक भारतीय स्त्री म्हणून आणि त्या त्या सामाजिक स्थानानुसार वर्णजातीनुसारचे स्त्रीचे प्रश्न. त्यामुळे भारतीय संदर्भात स्त्रीप्रश्न विशेषीकरणाने सुटू शकतो, असे एक उत्तर येते. साहजिकच सर्वकष भारतीय स्त्रीप्रश्न अथवा 'सर्वकष भारतीय स्त्रीवाद' नावाची ज्ञानवस्तू अभ्यासविषय म्हणून निर्माण होवू शकते का याचे ज्ञानशास्त्र आणि सत्ताशास्त्र रचणे भाग आहे.

⁸म्हणजे जातीव्यवस्थेत सवर्णस्त्री निम्नजातीय स्त्रीवर जशी अरेरावी करते, तशी!

स्त्रीप्रश्न ही संज्ञा तपासली तर तीन दृष्टिकोन मांडता येतील: एक, स्त्रीप्रश्न म्हणजे स्त्री हाच एक प्रश्न किंवा समस्या आहे. याचा अर्थ धर्म ते मोक्षमार्गातील अडथळा, दोन; स्त्रियांपुढील प्रश्न = स्त्रीची गुलामगिरी, आर्थिक, सामाजिक, ज्ञानशास्त्रीय स्वातंत्र्य, व्यक्तिवाद इत्यादी, तीन; समाजव्यवस्थाच स्त्रियांचे प्रश्न निर्माण करते. अर्थात याचा शोध स्त्रीअभ्यासकांनी आणि तज्ञांनी घ्यावयाचा आहे.

लिंग व लिंगभाव

या चर्चेतून आपण लिंग व लिंगभाव (Sex & Gender) हा मुद्दा विस्तारभयास्तव वगळत आहोत.⁹ येथे लिंग व लिंगभाव यातील फरक फक्त नमूद करता येईल. लिंगभावाशीच लैंगिकता जोडलेली आहे, असा समज आहे, त्यामुळे संक्षेपात हा फरक असा:

- 1) लिंग (sex) म्हणजे शरीरशास्त्रीयदृष्ट्या व जीवशास्त्रीयदृष्ट्या ज्या लिंगाचे तुम्ही आहात ते व 'तसे' असणे
- 2) लिंगभाव म्हणजे सामाजिकदृष्ट्या तुमची जी घडण मानसिक, बौद्धिक, वैचारिक जडणघडण होते ती.
- 3) लिंगभावाधारित आत्मपरिचय 'म्हणजे "तुम्ही नेमके कोणत्या लिंगभावाचे आहात", या बदल तुमची स्वतःची ठाम समजूत.
- 4) 'लिंगभावी भूमिका' म्हणजे सामाजिक आणि सांस्कृतिकदृष्ट्या तुमची लिंगभावाधारित भूमिका.

लिंग व लिंगभाव निर्धारित भूमिका या लिंगांतरित (transsexual) व आंतरलिंगी (intersexuals) यांच्याबाबतीत मात्र वेगळे प्रश्न उभे करतात. त्यातून उद्भवणारी मुख्य समस्या म्हणजे लिंगभावांतरित (transgender) व्यक्तींचे जीवन !

लिंग व लिंगभाव यांच्याशी लिंगांतरित व आंतरलिंगी व्यक्ति जी मूल्ये जोडतात ती अतिशय भिन्न आहेत. ही मूल्यव्यवस्था आत्मपरिचयाशी संबंधित आहे. (अस्मिताबाजीशी नव्हे). वस्तुतः आत्मपरिचय हा मानसशास्त्रीय शब्द असूनही तो बहुधा साधारणपणे नेहमीच्या बोलण्यात व सर्व चर्चाविश्वातही वापरला जातो.

स्त्रीची धर्मशास्त्रीय आणि तात्त्विक प्रतिमा

जगातील धर्मशास्त्रे आणि भारतीय दर्शने स्त्रीची स्पष्ट प्रतिमा चितारू इच्छित नाहीत. उदाहरणार्थ पिता-माता - पुत्र ही त्रयी बऱ्याच धर्मात आढळते. तीच त्रयी ख्रिश्चन धर्मात पिता-पुत्र-पवित्र आत्मा अशी आहे. यातील आत्मा हा स्त्रैण¹⁰ मानला गेला. (हिंदीत आत्मा हा शब्द स्त्रीलिंगी आहे.) ग्रीकांनी तो गोल + कूसच्या रूपात मान्य केला. हिंदुधर्मशास्त्र आणि पुराणकथांमध्ये अनंत पोकळीला हिरण्यगर्भ मानले गेले. विस्तारभयास्तव साऱ्या तपशीलात जाणे शक्य नाही. पण ही पोकळी हीच एक गर्भाशय असून तिच्यात अगाध जल पसरले आणि विश्वाचे बीज रोवले गेले, ही संकल्पना प्रत्येक धर्मात आणि तत्त्वज्ञानात या ना त्या स्वरूपात आहेच. भारतीय दर्शनाशास्त्रासंबंधी पुरावा द्यावयाचा तर नासदीय¹¹ सूक्तात एका विश्वव्यापी सलिलाची म्हणजे जलाची कल्पना केली असून त्यातून विश्वनिर्मिती सुचविली आहे. सांख्य तत्त्वज्ञानात तर थेटपणे प्रकृती-पुरुष संबंध सांगितला आहे, तथापि अद्वैत वेदान्ताने माया तत्त्वाची कल्पना केली. तिला भ्रम मानले पण व्यावहारिक पातळीवर तिला भौतिक अस्तित्व दिले. ही मानवी स्त्रीची नकारात्मक संकल्पना होती. (अर्थात शंकराचार्यांनी वास्तव जीवनात मातेचे गुणगान केले आणि तिला अन्नपूर्णेचा दर्जा दिला.) असो. त्यातील बहुतेक सारी मिथके गूढ, रहस्यमय आहेत. स्त्रीचे गर्भाशय गर्भाने आपोआप कसे भरले जाते, याचे कुतुहल अतिप्राचीन आहे. युध्दात कामी येणारे योद्धे जन्माला घालण्यापासून विश्वाची जननी होणारी, जिच्या पोटी यावे अशी अगाध इच्छा प्रत्यक्ष ईश्वरालाही व्हावी

⁹ या संदर्भात 'बायज' या द्वैमासिकात 2007-9 या दरम्यान 'गोष्ट लिंगभावाची' या सदरात माझे बारा लेख प्रसिध्द झाले आहेत.

¹⁰ www.theosophia.co.il

¹¹ ऋग्वेद 10.129

अशी प्रेरणा देणारी स्त्री, म्हणूनच गूढ बनली आहे. परिणामी मुले निर्माण करणारी यंत्र ते प्रत्यक्ष ईश्वरी ही स्त्रीची अनेक रूपे रंगविली गेली. या गदारोळात स्त्रीचे मानव म्हणून अस्तित्व मात्र हरवले, हीच मोठी शोकांतिका आहे.

प्रत्यक्ष व्यवहारात स्त्री-पुरुषाचा संबंध नेहमीच विविध नातेसंबंधाने येतो. स्त्रीची मुख्य भूमिका आई, बहिण, पत्नी आणि मुलगी अशा जीवशास्त्रीय क्रमाने विकसित होते. हे अर्थातच पुरुषाच्या संदर्भात खरे आहे. पुरुषही बाप, भाऊ, पती आणि मुलगा या क्रमाने जीवनात येतो. इतर नाती- वहिनी, मेव्हणी, काकू, मामी, नात, सून अथवा उलटे दीर, मेव्हणा, काका, मामा, जावई इत्यादी नाती लग्नसंबंधाने निर्माण होतात. कुटुंब ही कृत्रिम मानवी सामाजिक रचियत असून नातीही कृत्रिमच असतात. या साऱ्या नात्यांमध्ये लैंगिकतेचे काही विधीनिषेध (Rules and Taboos) तयार केले जातात.

तथापि आई, बहिण, आणि मुलगी यांच्याबाबतचे लैंगिकतेचे निषेध वगळता इतर नात्यांमध्ये पुरुषांकडून लिंगसंबंध प्रस्थापित होवू शकतात. ते नैतिक असतील किंवा अनैतिक असतील पण त्यांना अवकाश नक्कीच असतो. उंबरठ्याच्या आतील कामहिंसेत (domestic sex + violence) तर कसलेच निषेध पाळले जात नाहीत.

कुटुंबाबाहेर स्त्री-पुरुष यातील कोणत्याच नात्याने बांधलेले नसतात, तेथे ते केवळ व्यक्ति म्हणून एकत्र येवू शकतात, येतातही. पण दुदैवाने तेथेही नात्याचा अडसर टाकला जातो. कुणीतरी ताई, दादा, काका, मामा होतातच. या अडसरातूनच सामाजिक अभिसरण नावाचे कूट सुरु होते. प्रत्येक स्त्रीला आणि प्रत्येक पुरुषाला भेटणारी प्रत्येक स्त्री आणि पुरुष अशा रितीने केवळ माणूस म्हणून, व्यक्ति म्हणून भेटतच नाही. ती कोणत्या तरी नात्याचे जू मानेवर ठेवूनच भेटतात.

केवळ भितीपोटी कोणते तरी नात्याची ढाल घेवून स्त्रीपुरुष भेटत असतील तर तिथे समजावून घेण्याची जाणिव विकसित होवू शकत नाही. त्यामुळे साहजिकच 'माणूस' समजावून अभिसरणाची प्रक्रिया सुरु होवू शकत नाही, ही रानशास्त्रीय गोची आहे.

समजावून घेणे, मत मांडणे किंवा प्रतिक्रिया देणे हे एक प्रकारे मूल्यमापनच असते. त्यासाठी देणाऱ्याकडे काहीएक निकष किंवा तराजू असावा लागतो. नीतीशास्त्राच्या भाषेत मूल्यमापनाचे नैतिक मापदंड असणे आवश्यक आहे. सुप्रसिध्द तत्ववेत्ते आणि साहित्यिक बर्ट्रांड रसेल त्याच्या The Problems of Philosophy या प्रसिध्द पुस्तकात एक वचन दिले आहे .ते असे ,

"What Peter says about Paul
Tells us more about Peter
Than about Paul"

म्हणजे "पीटरचे पॉलविषयीचे मत
आपल्याला पॉलविषयी जेवढे सांगते
त्यापेक्षा पीटरविषयी अधिक सांगते."

याचा अर्थ

"इतरांविषयी काहीतरी बोलणे
म्हणजेच
इतरांपेक्षा स्वतःविषयीच जास्त सांगणे होय"

स्त्रीविषयी पुरुष जे सांगतो त्यात स्त्रीपेक्षा तो स्वतःविषयीच अधिक सांगत असतो. तो स्वतःला मान्य असलेली मूल्यव्यवस्था स्पष्ट करतो. याचा अर्थ असा की त्यालाही तशाच प्रतिक्रिया दिल्या तर तो ही तशीच

प्रतिक्रिया देईल, जशी ती स्त्री देईल. या देण्यातून पुरुष त्यांची स्वतःची नैतिक, सांस्कृतिक पातळी तो स्पष्ट करीत असतात. त्यामुळे सावधगिरी बाळगणे आवश्यक आहे.

पण अर्थात पुरुषाने स्त्रीविषयी मादीपासून देवीपर्यंत काहीएक म्हणणे, हे जसे पुरुषाने स्त्रीला समजावून घेणे असते; तसे स्त्रीनेही स्त्रीला समजावून घेतले पाहिजे. बहुधा तसे घडत नाही. जे काही स्त्रीने स्त्रीला समजावून घेणे असते, त्यात विषमताच कशी चालू ठेवावी, याचे प्रशिक्षणच असते. उदाहरणार्थ सूनेला घरच्या रितीभाती सासूने समजावून देणे. तेंव्हा स्त्री समजावून घेणे ही पुरुषाची जबाबदारी आहेच पण स्त्रीचीही आहे.

‘समजावून घेणे’ ही फार जटील गोष्ट आहे, पण गूढ नक्कीच नाही. स्त्रीला पुरुषाला, पुरुषाने स्त्रीला, पुरुषाने पुरुषाला आणि स्त्रीने स्त्रीला समजावून घेण्याची जबाबदारी ही व्यापक अर्थाने माणसाने माणसाला समजावून घेणे असते. त्यासाठी प्रथम प्रत्येक माणसाने माणूस होणे आवश्यक आहे.
